

JINOYAT SODIR ETISHGA TA'SIR QILUVCHI IJTIMOY- PSIXOLOGIK DETERMINANTLAR VA JINOYATCHI SHAXS TIPOLOGIYASI

Erjanova Gulchexra Medetbaevna

Qoraqalpoq qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti,
ijtimoiy fanlar va tillar kafedrası assistenti

Saatbaeva Azada Bayrambaevna

Qoraqalpoq qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti,
yurisprudensiya yo'nalishi 2-bosqich talabasi,

O'zbekiston, Nukus shahri

tel: (94)286.81.06. e-mail: azadasaatbaeva708@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20486412>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 26-may 2026 yil

Ma'qullandi: 28-may 2026 yil

Nashr qilindi: 30-may 2026 yil

KEYWORDS

jinoyatchilik, ijtimoiy psixologiya, kriminal tipologiya, shaxs, motivatsiya, affekt, ijtimoiy muhit, deviant xulq-atvor, dezadaptatsiya, yuridik ong..

ABSTRACT

Mazkur maqolada jinoiy xatti-harakatlarning ijtimoiy-psixologik determinantlari hamda jinoyatchi shaxsining kriminal tipologiyasi kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Jinoyatchilik shaxs va ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir natijasi sifatida ko'rib chiqilib, unda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, tarbiya tizimi, mikroijtimoiy muhit va shaxsning individual-psixologik xususiyatlari muhim omillar sifatida ajratib ko'rsatiladi. Tadqiqotda jinoyatchi shaxsning motivatsion sohasi, emotsional-irodaviy barqarorligi, ijtimoiy moslashuv darajasi hamda yuridik ongining shakllanishi kriminal xulq-atvorning asosiy psixologik determinantlari sifatida asoslanadi. Shuningdek, jinoyatchilikning shakllanishida affektiv holatlar, guruhiiy bosim, ijtimoiy dezadaptatsiya va qadriyatlar tizimining buzilishi kabi omillarning roli yoritiladi. Jinoyatchi shaxsining kriminal tipologiyasi umumiy, tipik va individual darajalarda tasniflanib, zo'ravon, egotsentrik va ijtimoiy moslashuvi past bo'lgan turlar ajratib ko'rsatiladi. Maqolada jinoyatchilikning oldini olishda psixologik diagnostika va profilaktik yondashuvlarning ahamiyati ham asoslab beriladi.

Jinoyatchi shaxsning individual psixologik xususiyatlari. Jinoyatni shaxsning ijtimoiy muxit bilan munosabatlaridagi normadan chetga chikish tarzida kurib chiqish mumkin. Ba'zi xollarda katta olomon ichidagi shaxslarning nomurosa vaziyat dam «zaharlanish» va guruh - guruhlariga bo'linib bezorilik hamda ommaviy tartibsizliklarga kushilishi sodir bo'lib turadi. Har qanday jinoiy kilmish jinoyatchining psixologik xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ushbu psixologik xususiyatlarni yuzaga kelgiruvchi sharoitlarni o'rganish jinoiyjarayon qonunchiligining zimmasiga yuklatiladi. Jinoyatchi - jinoiy ishii sodir etgai va sud ishlarini olib borish davomida ayibdor deb topilgan shaxsdir. Jinoyatchi shaxs to'g'risida so'z yuritilganda uning psixologik aspektlariga e'tibor berish lozim. Bu aspektlar nimalardan iborat? Shaxsni o'rganish davomida uning atrofı muxit bilan bog'liq, bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy,

madaniy sharoitlar muhim ahamiyatga ega. Bu sharoitlar jinoiy ishni sodir etishda katta rol o'ynaydi va uning moxiyatini oydinlashtirishda qo'l keladi. [1, 3, 5, 6]. Jinoiy xatti-harakatlarning ijtimoiy-psixologik sabablari. Moddiy qadriyatlarga bo'lgan ehtiyoj va ularni qoniqtirish uchun kerakli bo'lgan imkoniyatlar o'rtasidagi uzilishlar ko'pgina jinoiy qilmishlarni keltirib chiqaradi. Masalan, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tumanlarda maishiy xizmatlarning aholiga yetishmasligi ko'proq nizolarga olib keladi (Alimov SB., Antonov-Romanovskaya G. 3. 2002). Tajovuz ko'rsatuvchi shaxsning ijtimoiylashgan darajasi pasd (oila, maktab, kollej va ishchi jamoalarda ko'plab muammolar vujudga keladi), motivatsion doirasi egotsentrik holatda bo'lgani sababli o'zini o'zi qoqlash belgilari bilan ajralib turadi (alkogolizm va kashandalik jinoiy qilmishlarini faollashtiradi), ijtimoiy muhit bilan bog'liq bo'lgan o'zaro xatti-harakat buziladi (bezorilik, ommaviy tartib buzishlar), psixikaning mustahkam emasligi, yuridik ongning pastligi, umumiy madaniyatining bo'shligi, tez ta'sirchan bo'lish kabi ko'rinishlar namoyon bo'ladi. Bezorilik harakatlari boshqalar uchun namuna sifatida bo'lishi ehtimoldan xoli emas. [1, 3, 5, 6].

Metodlar. Jinoiy guruh orasida ma'lumot tarqatishning o'zga xos usullari majmua, tuli tizim orqali (har bir a'zo bir birlari bilan aloqa o'rnatadilar va ma'lumot beradilar); 1. Doira shaklidagi tizim yordamida (ma'lumotning yo'nalishi chapdan unga, yoki o'ngdan chapga) "zanjir - doiraning bo'linishi" shakli orqali (birinchi shaxs ikkinchi shaxsga ma'lumot beradi, uchinchi shaxs ma'lumotni kim tarqatganligini bo'lmaydi - ya'ni birinchi shaxs kimligini bilmaydi, shu bois ikkinchi shaxs to'rtinchi odam to'g'risida ham hech narsa bilmaydi - ya'ni uchinchi shaxsdan keyin kimga ma'lumot berishi no'malum, "doira - o'zagi bilan" shakli yordamida - boshliq guruhning bitta a'zosi bilan bog'liq, demak, u a'zo hamma bilan bog'liq; kombinatsiya tizimi - boshliq guruh a'zolariga ma'lumot yetkazish uchun ikkita yoki uchta shaxslar bilan bog'lanadi;

murakkab tizim - boshliq ikkita yoki uchta kichik guruhlar bilan bog'lanadi, ular o'z navbatida boshqa kichik, katta guruhlar bilan bog'langan bo'ladi; 2. Ko'p tarmoqli tizim orqali - yetakchi bir mecha boshqa shaxslar orqali jinoiy guruhlar bilan bog'lanadi va ular o'zining himoyasini ta'minlaydi. Ulardan olingan ma'lumotlar mahsulotni jo'natish, transport, buxgalteriya masalalariga oid bo'lishi mumkin. [1, 2, 5, 6].

Uyushgan jinoyatchilik tizimida yuqori darajada turadigan sardorlar ikkita qismga bo'linadi: 1. Katta talon-taroj ishlarni bajaruvchi ish bilarmonlar; 2. Jinoyatchilar.

Jinoiy guruhlarini tashkil qiluvchilari shaxslar quyidagi hukmdorlik vakolatiga ega: - taqdirlanish hukmi (ya'ni, qo'yiladigan shartlar bevosita bajarib kelingan bo'lishi lozim);

Bo'ysundirish, jazo hukmi (jazo olish, undan xalos bo'lishi); etalon hukmi (guruh a'zosi yetakchiga o'xshash uchun intilishi);

- normativ hukmi (tartib-qoida, urf-odatlarga bo'ysunish);

- ishbilarmonlik hukmi (yetakchining obro'- e'tibori, uning bilimi, malakasining ahamiyatliligi);

- ma'lumot hukmi (yetakchi shaxsan o'zi ma'lumot olishga qodir). Hozirgi zamon sharoitida pastda jonlashgan guruh a'zolari o'zlarining boshliqdari (yetakchilari)ni bilmasliklari mumkin: (konspiratsiya tufayli). [1, 2, 5, 6].

Uyushgan jinoiy guruh (jamoal)larning shakllanishiga sobiq spotchilar uyushmasi manba bo'lib hisoblanishlari mumkin (ayniqsa reket jarayonida). Bunga ijtimoiy-psixologik asoslar sabab bo'lishi mumkin: "katta spotrni" tashlab ketgan spotchilar

kelgusida o'zining ichki zahiralari yo'qotgan, ma'lum bir kasbda bilim va malakalarini qo'llay olmasliklari, moddiy ta'minoti yo'qligi jinoiy guruhlariga a'zo bo'lib qolishlariga imkon yaratadi. Jinoiy jamoalarning uyushganligi ma'lum bir xudud, davlatlarda kriminogen sharoitlarni yaratadi. Ushbu jinoiy olamga ko'pgina yosh yigitlar jalb qilinadi. Jinoiy jamoa ularga katta-katta moddiy ragbatlantirish va'dalarini beradi, "tuzoqqa ilintirish" texnikasidan foydalangan xolda o'z jinoiy g'oyalarini amalga oshiradi, jamoaning kengayishi va yanada chuqur bo'lishiga imkoniyat yaratadi. [1, 2, 5, 6].

Uyushgan jinoyatchilik ijtimoiy o'ta xavfli bo'lib, jinoyatchilikning «cho'qqisi»ni anglatadi. U odatdagi «jinoiy sheriklar» dan farqli o'laroq jinoiy hamjamiyat tarzidagi faoliyatni bildiradi. Uyushgan jinoyatchilik - barqaror hodisa bo'lib, odatdagi jinoyatning oldini olish - profilaktika tadbirlariga bo'ysunavermaydi, chunki jinoiy jamoa ishtirokchilarining kriminogen bog'liqligi doimiy o'zaro ta'sir bilan kuchaytirib turiladi, guruh a'zolaridan birining jinoiy muhitdan chetga chiqishiga o'rinishi esa shafkatsizlik bilan o'ch olinishiga sabab bo'ladi. Uyushgan jinoyatchilik keng qamrovligi bilan ajralib turadi. Ko'pincha butun boshli xududlarni, xalq xo'jaligi tarmoqlarini o'z turi bilan qamrab olib, jinoyatchilarning yuridik - tartibot idoralaridagi ayrim korrupsiyaga moyil xodimlari, poraxo'r, mansabini suiste'mol qilish, katta miqdorda davlat va jamoa mulkini o'zlashtirish, qonunga xilof kontrabanda - valyuta oneratsiyalari yordamida jamiyat taraqqiyotiga g'ov bo'ladi. Jinoiy hamjamiyat a'zosi bo'lib qolgach, ko'pchilik jamoachilar faollashib ketadi, chunki ularning faoliyati guruh «obro' - e'tibori» bilan quvvatlanib turiladi. [1, 2, 5, 6]. Uyushgan jinoyatchilikni faqat ungagina xos bo'lgan uchta belgilar bilan xarakterlab beriladi. Birinchisi shundan iboratki, barqaror tashkiliy tizim uzoq muddat mobaynida, muntazam jinoiy faoliyat bilan shug'ullanishni ko'zda tutib, tashkil qilinadi, jinoiy hamjamiyat a'zolari o'rtasida mavqe zinapoyalariga amal qiladi, unga ko'ra «quyi» mavqedagi shaxs yuqoriroq mavqeni egallaganga so'zsiz bo'ysunadi, rollar va faoliyat chegaralari qat'iy taqsimlab qo'yiladi, o'ziga xos «mehnat taqsimoti» «ixtisoslashuv» hukm suradi, «shtat ro'yxatiga» monand tarzda «amallar» belgilab qo'yiladi - qo'rboshi (ba'zan bir necha guruhlarining qo'rboshlari) - jinoiy «kassa» xazinachisi, aloqachilar, kora ishni bajaradigan jangarilar, «rahbar»ga - qo'rboshiga so'zsiz itoat etadilar. Ayrim jinoiy to'dalar o'z razvedkalari va kontrazvedkalarini, ba'zan esa xatto o'z sudlarini tuzadilar. Jinoiy guruh a'zolari bir - biriga ipsiz bog'langan, ba'zan «qondosh», shu jumladan, qurbonlarning to'kilgan qoni evaziga «qondosh» bo'lib qoladilar. Ko'pchilik jinoiy guruh, a'zolari «qasam» ichadilar, har qanday sharoitda ham «sheriklari» va sodir etgan jinoyatlarini sir saqlashga so'z beradilar. Bu ularning «axloq kodeksidir». Ikkinchidan, jinoiy guruh garchi surbetligi murakkab tayyorlanganligiga ko'ra pishik - iuxta faqat bitta jinoyatni (masalan bankni o'marish) sodir etish uchungina emas, balki uzoq vaqt ba'zan yillar mobaynida jinoiy faoliyat bilan shug'ullanish maqsadida tarkib topadi. Uyushgan jinoyatchilikning uchinchi belgisi - korrupsiyadir, boshqacha qilib aytganda, jinoiy elementlarning davlat apparati hamda yuridik - tartibot idoralari bilan chatishib ketishlaridan iboratdir. Jinoiy hamjamiyatni tahlil qilganda quyidag'i omillarga e'tibor berish kerak: 1. Ushbu guruhga uyushish sabablari: a) «birlashmasdan» jinoyat sodir etishning imkoniyati yo'qligi; b) jinoiy maqsadlarning uyg'unligi; v) shaxsiy bir - birini yoqtirish; g) xulq - atvorning, e'tiqodlarning ongdagi umumiy monandligi, yuridik norasolik va hokazo. 2. Jinoiy guruhda rollarning taqsimlanishi: a) iroda sifatleri; b) tashkilotchilarning qobiliyatilari; v) yetakchilarning obro'si va tashabbusi; g)

ikkinchi darajali a'zolarning irodasizligi, moslashuvchanligi ichkilikka ruju qo'yish. 3. Guruh ichidagi to'qnashuvlar va ziddiyatlar. [1, 2, 5, 6].

Nazariy bilish usullari. Bu ixtiyoriy tizim 3 ta bo'limdan tashkil topgan: 1. Boshqarish; 2. Bo'ysunish; 3. Jinoyatlar orasida funksiyalar (vazifalar) ni taqsimlash kabilardir.

Uyushgan jinoyatchilikning tizimi. (kuchsiz bog'inda barmen, shnetsar, foxishabos shaxslar o'z faoliyatini yuritadilar). Kriminal psixologiya fanining maxsus bo'limida uyushgan jinoyatchilikniig tashkil topishi, u yerda rollariing taqsimlanishi va uning psixologik mexanizmini o'rganishga batafsil, to'xtalib o'tiladi. O'z vaqtida ochilmagan va jazoga tortilmagan; jinoyatchi shaxs juda xavfli bo'lib, u boshqalarga ta'sir ko'rsata oladi va shu tufayli jinoiy yo'l orqali boshqa o'ziga mustahkam bo'lmagan odamlarni shakllantirishga harakat qiladi va uyushgan jinoyatchilikni tuzishga bel bog'laydi. Ayrim xollarda jinoyatchi shaxs yakka o'zi harakatlar qilishda qurbi yetmaydi. Buniig uchun unga uyushgailik darajasi kerak bo'ladi. Jinoiy guruhning bo'limlarini quyidagi shaklda ko'rishimiz mumkin: butun guruhni, yoki uning alohida ishtirokchilarini boshqaruvchi shaxs; mas'uliyatli joydagi ijrochi; ikkinchi darajali ijrochi;

oppozitsiya, guruhning "bo'sh xalqasi"; irodali oppozitsiya, guruhga qarshi harakat yuritishi mumkin. Jamiyatda boshliq (yetakchi) mavqeini o'rnatish juda ham muhim va murakkab. Chunki uni (yetakchi) hamma tan olishi va unga bo'ysunishlari lozim. Jinoiy guruhni shakllanishida quyidagi omillar rol o'ynaydi: a) jinoyatni bir o'zi sodir qila olmasligi; b) jinoiy ishlarga yo'naltirilgan qiziqishlarning birligi; v) o'zaro xayrixohlik, samimiyligi; g) xulqi, ishonchi, yuridik ongining o'xshashliklari (kamchiliklari). [1, 2, 5, 6].

Jinoiy guruhlar quyidagi belgilarga ega: 1. Uyushganligi (qat'iy iyerarxiya, tartib-qoida, pastki bo'g'in yuqori bo'g'inga bo'ysupishini inobatga olish); 2. Mustahkamligi (guruhning barbod bo'lishidan so'ng qayta tiklanishi); 3. Guruh, sardorlarining qilmishlari bo'yicha ma'suliyatdan qutulish uchun kerakli bo'lgan boshqaruv tizimini tuzish (ya'ni, ayrim a'zolari jinoiy jazoga tortilganda ham jamoa saqlanib qoladi); 4. O'zlaridan ko'ra niyatlarini amalga oshirish va xududda hukmdorlik o'rnatish uchun turli jinoyatlarni sodir etish.

Jinoiy guruhning "yuragi urib turishi uchun" doimo faoliyat doirasini zamon va imkon tomonidan kengaytirib turish lozim. Bunday harakatlar bo'lmasa jinoiy faoliyatiga nuqta qo'yiladi.

Jinoiy guruhning ichki psixologik va funksional tizimi qanchalik mustahkam rivojlangan bo'lsa shunchalik uning faoliyati maqsadga yo'nalgan bo'ladi va a'zolari o'rtasidagi rollar va vazifalar aniq belgilangan bo'ladi. Jinoiy guruh ishtirokchilari orasida faqat ishchi munosabatlar hukm suradi, shaxsiy munosabatlarga o'rin bulmaydi.

Jinoiy guruhda doimo 2-ta qarama-qarshi kuchlar/to'qnashadilar: birinchi kuch guruhning ahil bo'lishiga o'z hissasini qo'shsa, ikkinchisi uning suyilib ketishiga harakat qiladi. Omadi chopgan paytida guruh yana bir tan bir jon bo'ladi, lekin omadni qo'ldan boy bergan xolarda uning tarqalishi to'rgan gap.

Natija. Qotillik sodir qilgan shaxslar psixologiyasiga nazar tashlaganimizda ularning biri-biriga bo'lgan muhtojligini ko'rishimiz mumkin. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, jinoyatchi shaxs o'z o'lasiga qattiq bog'lanib qoladiki, u bilan aloqani buzish uning uchun katta zarba olish bilan tengdir. Ko'pincha biri-biriga bo'lgan muxtojlik ehtiyoji uchinchi odam orqali amalga oshirilishi mumkin. Jinoiy ishga qo'l urish qanday psixologik xollarda namoyon bo'ladi? Qotillikni sodir etgan 500 ta jinoyatchi shaxslarni o'rganib chiqilganda shunday

holat aniqdandiki, ularning yarimi yoshlik damlaridanoq alkogol ichimligi va giyohvand moddalarni istemol qilganlar. Bu holatlar ularda qo'rqitish, urishish, xaqoratlash kabi tajovus harakatlarda namoyon bo'lgan. Bu jinoyatchi shaxslarning aksariyati erkaklar bo'lsa, ularning o'ljalari ko'pincha (yarmidan ko'pi) ayollarni tashkil qilgan, uchdan bir qismida ular (qotil va jabirlanuvchi) notanish bo'lgan yoki jinoiy qilmishni sodir bo'lishidan oldin tanish bo'lganlar. 30% xolatlarda ular qarindosh bo'lganlar (bundan 86% ular er-xotin), qolgan 21,4% da bir birlari bilan tanish bo'lganlar. Aksariyat xollarda jinoiy qilmishni odamlar 20-30 yoshlarida sodir etar ekanlar. Ularning xatti-harakatlarida vaxshiylik tuyg'usi yaqqol ko'riib turiladi. Hozirgi paytda bolalarning yoshlik davrlarida tajovuzkorlik harakatlari, o'spirinlik davrlarida noqonuniy xulqni ko'rishimiz mumkin. Yoshlarning uchdan bir qismini o'rganib ko'rilganda shu narsaga amin bo'lindiki, 16-17 yoshdagilar birinchi marta jinoiy jazoga tortilganlar. Jinoiy jazoga tortilganlarning 500 tadan 380 tasi sud-psixiatrik ekspertizasidan o'tishlari kerak bo'lgan. Ekspertizadan o'tgan har ikkinchi shaxsda har xil anomal holatlar namoyon bo'lgan (surunkali alkogolizm, giyoxvandlik, psixopatiya, bosh miyaning kasallanishi, shizofreniya va x.k.) [1, 2, 5, 6].

Ijtimoiy sharoitlar jinoiy qilmishda o'z aksini topadi va shaxsning xatti-harakatlari orqali namoyon bo'ladi. Bu sharoitlar uzoq muddat davomida qatlamlashib shaxsning o'zida muxrlanib qoladi va keyinchalik nafaqat alohida jinoiy hodisalar, balki xuquqbuzarliklarga olib keladi. Jinoyatchi shaxs oddiy insondan qaysi tomonlari bilan farq qiladi va qanday xususiyatlarga ega? Ularni psixologik va ijtimoiy taqqoslash davomida quyidagi natijalar namoyon bo'ladi:

- jinoyatchining yuqori darajada notinchligi va o'z o'ziga ishonmasligi, tez, tajovuzkor, jamiyatning qadriyatlaridan uzoq;

- axloqiy va yuridik normallariga oid talablarni yaxshi o'zlashtirmaga, kichik guruhlardan uzoqlashgan (oila, ishchi jamoa va boshqalar);

- kichik guruhlarga ijtimoiy foydasi tegmasligi kabi belgilari mavjud.

Bunday tavsifnomalar shaxslar tomonidan bosqinchilik, o'g'rilik, odam o'ldirish, tajovus ko'rsatish, badaniga shikast yetkazish kabi jinoiy qilmishlarni keltirib chiqaradi.

Yuqoridagi jamiyatga qarshi bo'lgan qarashlar va yo'nalishlar jinoyatchini boshqa odamlardan ajratib turadi va jinoiy qilmishining sabablarini belgilab beradi.

Bunday qarash va yo'nalishlar o'z individual-shaxsiy shakllarga ega va biologik tomonidan isbotlangan bo'lib hayot sharoiti va tarbiyaning ta'siri ostida o'z ma'no - mazmunini to'ldirib turadi. Odam jinoyatchi bo'lib tug'ilmaydi, u jinoyatchi bo'lib shakllanadi. Noqulay sharoitlar ta'siri ostida uning shaxsi asta - sekinlik bilan o'z ifodasini topadi. Lekin bu sharoitlar jinoiy qilmishni keltirib chiqarmaydi, lekin shaxsning ichki dunyosi va psixologiyasini vujudga keltiradi. Inson o'z psixologik tabiatiga tegishli bo'lgan hayotiy sharoitlarni tanlaydi va qabul qiladi. Jinoyatchining individual - tipologik tomonlarini o'rganishda uning 3 ta ko'rinishi namoyon bo'lishi mumkin: 1. Umumiyli; 2. Alohidaligi; 3. Betakrorligi.

Bu ko'rinishlar jinoyatchini 3 ta guruhga bo'ladi: 1. Umumiy turdagi jinoyatchi; 2. Aniq turdagi jinoyatchi; 3. Aniq darajadagi jinoyatchi.

Ijtimoiy nuqtai nazar bo'yicha jinoyatchi shaxs 2-yo'nalish orqali o'rganiladi: 1. Ijtimoiy-tipologik; 2. Ijtimoiy-rolli.

Birinchi holatda, shaxsning ijtimoiy mavqei (ya'ni, ijtimoiy normalarni qabul qilishi va ijro etishi), ikkinchi holatda shaxsning faolligi (ya'ni, qonuniy

normalarni buzganligi va buning natijasida yuridik nizolarni kelib chiqish sabablari) o'rganiladi. [1, 2, 5, 6].

Kriminal psixologiyaning asosiy masalalaridan biri - shaxsning ichki moyilliklarini aniqlab chiqish va ular orqali - uning motivatsion doirasini muhit bilan boglanganligi va o'zaro harakatda bo'lganligi ostida kriminogen vaziyatni vujudga kelganligini o'rganishdir. Har bir xatti-harakatlarimizni amalga oshirishda ob'yektiv (tashqi vaziyat) va sub'yektiv (shaxsiy qarashlar) sabablar aloqador bo'ladi. Faoliyatning alohida turi, jumladan, jinoiy faoliyat ko'p jihatdan jinoyatchining psixologik o'ziga xosligi bilan izohlanadi. Kriminolog tadqiqotda shaxsning ijtimoiy muhit bilan bog'liq, bo'lgan xulq - atvorini o'rganish muhim, chunki jinoiy xulq -atvor muhitdan ajratgan xolda emas, aynan shaxs va muhitning bir -biriga o'zaro ta'siri oqibatida tug'iladi. Ijtimoiy muhitning jinoiy xulq - atvori ta'siri juda ham murakkabdir. Jinoyatchilikning ijtimoiy determinatsiyasi mexanizmi shaxsni o'rganishga ikki xil: ijtimoiy - tipologik va ijtimoiy rol yondashuvi taqozo etadi. Ijtimoiy - psixologik yondashishda shaxsning ijtimoiy nuqtai nazari, shunga muvofiq ijtimoiy normalari, ularni idrok etish va ijro etishi tahlil qilinadi. [1, 2, 5, 6].

Ikkinchi holatda shaxs ijtimoiy munosabatlarining faol arbobi, sub'yekti sifatida ko'rib chiqiladi. Yetishmovchilik jinoiy faoliyat o'sishiga shart - sharoit yaratadi. Talab va taklif o'rtasidagi nomutanosiblikdan turli - tuman «ishbilarmonlar» foydalanadi, qonunga xilof operatsiyalar orqali o'z to'lov qobiliyatini oshirib boradi. Ehtiyojlarni qondirishdagi yetishmovchilik firibgarlik, poraxo'rlik, korrupsiya, narkobiznesning kengayishiga yo'l ochib beradi. Zo'ravon jinoyatchining shaxsi, ijtimoiylashish darajasining pastligi bilan ajralib turadi, bu esa tarbiyaning asosiy doiralari: oila, maktab, ishlab chiqarish va boshqa jamoalardagi nuqsonlar in'ikosidir. Bu shaxs xulq - atvoridagi motivlashuv jarayoni xudbinlik, atrofidagi kishilarning bir qismi bilan doimiy murosasizlik, o'z xatti - harakatlarini oqlash kabilar bilan farqlanadi. Bunday xollarda alkogol ko'pincha jinoiy ko'rsatmani faollashtiruvchi turtki rolini o'ynaydi. Jinoyatchi shaxsning ijtimoiy muhit bilan munosabatlaridagi normadan chetga chiqish tarzida ko'rib chiqish mumkin. Ba'zi xollarda katta olomon ichidagi shaxslarning nomurosa vaziyatda «zaharlanish» va guruh - guruhlariga bo'linib bezorilik hamda ommaviy tartibsizliklarga qo'shilishi sodir bo'lib turadi. Bunday guruhlariga aksariyat xollarda psixikasi noraso, ijtimoiy ongi past, umumiy madaniyati oqsagan, tez ta'sirlanadigan, olomondagi shaxslar bilan kirishuvchanlikka moyil shaxslar qo'shib qoladi. Bitta odamning bezori xulqi boshqa shaxslarda ehtirolslarning alanga olishi va yomon tahlil uchun uchqun vazifasini o'taydi. Qotillikka qo'l urgan shaxslarning psixologiyasi aksariyat xollarda uning boshqa shaxsga tobeligidan dalolat beradi. Qotillar umuman olganda hayotga emin - erkin, o'zgalarining yordamisiz moslasha olmaydigan, bu qiyin muammo qarshisida ojiz qoladigan odamlar toifasiga mansubdir. Jinoyat fakti ko'p xollarda qotillarning qurbonlari bilan til topisha olmagan bilan izohlanadi, murosa ularning xulq - atvoriga yot narsadir.

Qotillik uchun jazoga mahkum qilingan shaxslarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, ularning yarmidan ortig'i o'smirlik chog'idanoq spirtli ichimliklarni iste'mol qila boshlagan. Alkogol qotillikka moyillikni kuchaytirgan. Shaxsning psixik muvozanatini izdan chiqargani shubhasiz. Qotillikkacha, tajovuzkor xatti - harakatlari asosan do'q - po'pisalar, kaltaklash, xaqoratlash va mushtlashishlar tarzida namoyon bo'lib, shaxsga va jamoat tartibiga qarshi qaratilgandir. Tarbiya sharoitlarining tahlili qotillik uchun jazoga mahkum qilingan shaxslarning aksariyati nomaqbul sharoitlarda tarbiyalanganini ko'rsatadi. Bolalikdan

yetim qolib yoki otasiz, onasiz oilalarda o'sib ulg'ayganlarda jinoyatga moyillik kuchli bo'ladi. Oilada ota yoki onaning bo'lmasligi, ulardan birining sudlangani, ayniqsa onaning sudlangani kriminogen omilni kuchaytirishi aniqlandi. [1, 2, 5, 6].

Bolalikdagi tajovuzkor xulq-atvorning o'smirlik va yoshlik chog'larida huquqduzarlik va jinoiy xulq -atvorga aylanib borishi kuzatiladi. O'rganilayotgan mahkumlarning uchdan bir qismi birinchi marta 16-17 yoshligida jinoiy javobgarlikka hukm qilingani ham shundan dalolat beradi. Bu shaxslar ishyoqmas, mehnat intizomini qayta - qayta buzishar, ichkilikbozlik qilishar, doimo janjal (konflikt) keltirib chiqarishadi. Qariyb har ikkisidan birida aqli norasolik (anomaliya) ko'zga tashlanib, bu xatti - harakatlari uchun javob bera olmasligini istisno qilmasdi: surunkali ichkilikbozlik, psixopatiya (jazavaga tushish) bosh miyasining organik kasallanishi, shizofreniya kabilar shu jumladandir.

Texnikaning misli ko'rilmagan taraqqiyoti va turmushning ko'pchilik sohalariga qudratli energiya manbalari kirib kelishi natijasida ehtiyotsizlik oqibatida jinoyatlar sodir etilishining ijtimoiy xavflilik darajasi kuchaydi. Ehtiyotsizlik xatti - harakat bilan sub'yektning ichki dunyosi va u yunaltirilgan qadriyatlar tizimlararo psixologik mezanizmni aniqlash eng muhim vazifalardan bo'lib qoldi. Tergovchi va sud tomonidan ayblanuvchi shaxsining psixoloik xususiyatlarini to'laqonli va chuqur o'rganish bir qator dolzarb masalalarni hal etishga ko'maklashadi: 1. Sodir etilgan jinoyatni to'g'ri klassifikatsiyalash; 2. Tergov harakatlari muvaffaqiyatni ta'minlaydigan taktik usullarni to'g'ri tanlash; 3. Xuquqbuzar shaxsiga ratsionallashuvi darajasi nuqtai nazaridan tarbiyaviy ta'sir o'tkazish birinchi so'rovdan boshlanishi, hamda tergovchi va sudyaning ushbu shaxs o'ziga xos xususiyatlarini, o'sib - ulg'ayish dinamikasini chuqur bilishlari;

Agar tergovchi ayblanuvchining psixologik xususiyatlarini o'rgana olgan bo'lsa, jinoyat sabablari va shart -sharoitlarini aniqlashga doir to'laqonli va chuqur ma'no kasb etadi.

Jinoyatchi shaxsi tushunchasi. Huquqni himoya qiluvchi organlar sohasida inson faoliyatini tadqiq etish uchun psixologik bilimlarning o'rni juda katta. Insonni, uning shaxsini, asosiy psixologik holatlarni, jarayonlarni, (ehtiyoj, motiv, maqsad, temperament, ustanovka, ijtimoiy yo'nalishi va shaxsining tavsifini) chuqur o'rganish yuridik faoliyatda muhimdir. Jinoyatchi shaxsini o'rganish uchun avvalo jinoyatchilik bilan kurashish zarur. Psixologiya shaxs immunitet mexanizmini kriminal vaziyatlarda o'rganadi va jinoyatchilikning oldini olishni asosiy maqsad qilib qo'yadi. [1, 2, 5, 6].

Kriminal psixologiya faqat zo'ravonlik asosidagi jinoyatlarnigina emas, balki jinoiy guruhlar tuzilishini psixologik xususiyatlarini ham o'rganadi. Juda ko'pgina jinoyatlar qonunni buzishdan kelib chiqadi. Kriminologiya, sotsiologiya va psixologiya uchun insonni ko'proq dinamik, genetik tomondan o'rganish yaxshi natija beradi. Qonun buzilishi sabablarini o'rganishda ko'proq bizni faqatgina jinoyatchining xatti-harakatlari emas, balki ayrim voqealar qiziqtiradi. Shaxs shakllanishi jarayonini kriminalologiya va qonunni qiziqitirmaydi, chunki buni pedagogika, psixologiya, sotsiologiya kabi fanlar o'rganadi.

Shaxs jinoyat sodir etayotganda uning ichki psixofiziologik holatlari muhim rol o'ynaydi. Unda ichki va tashqi tormozlanish mavjud. Jinoyat sodir etilayotganda bizdagi emotsiyalar qo'zg'alish holatiga keladi. Butun histuyg'ularimiz ongsizlik holatiga o'tib ketadi. Jinoyatning kelib chiqishida bir necha sabablar, motivlar paydo bo'ladi. Inson qanchalik tarbiyalangan bo'lsa emotsiyalarini boshqara oladi. Lekin ayrim hollarda chegaradan chiqib ketish, ya'ni ongsizlik holatiga o'tib ketish paytlari ham bo'ladi. Xalqimizda

«jahl kelsa aql qochadi», deb bekorga aytilmagan. Jahl kelganda fikr torayadi, miyada jamiyat qonun-qoidalariga to'g'ri kelmaydigan tasavvur va tushunchalar paydo bo'ladi. [1, 2, 5, 6].

Jamiyat qonun - qoidalariga to'g'ri kelmaydigan tasavvurlar va tushunchalar kishining asab tizimiga, temperamentiga, xarakteriga kuchli ta'sir qiladi. Shaxsning ijtimoiy va biologik xususiyatlari haqidagi umumiy ma'lumotlar muhim masalalarni, ya'ni jinoyatchilikni ochishga yordam bermaydi. Buning uchun kishining imkoniyatlari, ehtiyojlari, bilish jarayonlari, tarbiyalanganlik darajasi, jinoyatni keltirib chiqaruvchi shart-sharoitlarini ham hisobga olish zarur. Demak, jinoyatchilik o'z-o'zidan kelib chiqmaydi. Biologik va sotsial imkoniyatlarni shaxs shakllanishiga qanchalik bog'liqligini hisobga olish muhim. F. G. Uglov tadqiqotlarining ko'rsatishicha, 1500 nafar taraqqiyotdan orqada qolgan bolalarning 2 foizi narkotik iste'mol qilmaydigan onalardan, 9 foizi alkogol iste'mol qiluvchi onalardan, 74 foizini narkotik moddalarni ko'p iste'mol qiluvchi onalardan tug'ilganligi aniqlangan. Jinoyatchilik irsiyat orqali o'tmaydi. Bola onasining qornidan jinoyatchi bo'lib tug'ilmaydi. Jinoyatchilik atrofdagi muhit, munosabatlar (ota - ona, tengdoshlar, kattalar bilan bo'ladigan) ta'lim - tarbiya ta'siridan kelib chiqishi mumkin. Uning paydo bo'lishiga qiziqish, ehtiyoj, irodaning pastligi ham sabab bo'ladi.

Kriminal psixologiyada jinoyatchi shaxsini o'rganish dasturi ayniqsa katta ahamiyatga ega. Unda quyidagi belgilarni ko'rsatib o'tish kerak. Ijtimoiy - demografik. Bu guruh jins, yosh, ma'lumot, siyosiy ehtiyoj, ijtimoiy mavqe, mutaxassislik, qanday rolga mansublik kabilar bilan ta'riflanadi. Ijtimoiy - psixologik. Bu guruh bo'yicha shaxsning aql - idroki, irodasi, ma'naviy fazilatlar, xarakteriga xos xususiyatlari va hokozolar baholanadi. Psixofiziologik (jismoniy). Bu guruhga temperament (shaxsning kuch - g'ayrati asab faoliyatining harakatchanligi va mutanosibligi, shuningdek, patologik qusurlar xususida ma'lumotlar) kiritiladi. Ayblanuvchi shaxsning psixologik o'rganilishi uning ichki dunyosi, ehtiyojlari, xatti-harakatiga turtki beruvchi mayllari, hissiy irodaviy xususiyatlari, qobiliyatlari, intellektual faoliyatning xususiy o'ziga xosliklari (fikrlash, idrok, xotira, boshqa bilish jarayonlari) ni tadqiq etishdan iboratdir.

Ayblanuvchi psixologik xususiyatlarining o'rganilishi jinoyatni tergov qilishning ajralmas tarkibiy qismi bo'lmog'i darkor, hamda har bir alohida holatda bu ma'lumotlarning tadrijiy jinoyat ishining kategoriyasi va mohiyatiga, ayblanuvchi shaxsning xususiyatlariga bog'liq ravishda konkretlashtirilishi lozim. [1, 2, 5, 6].

Qonunbuzarlik sabablari va ularning tavsifi. Qonunbuzarlik sotsial muhit ta'siridan kelib chiqadi. O'smirlarda bu hol ko'p kuzatiladi, chunki ular balog'at yoshiga o'tayotgan chog'larida fiziologik va psixologik o'zgarishlarni boshlaridan kechiradilar. O'z-o'zini anglash, o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni hali to'la shakllanmagan bo'ladi. Bundan tashqari kattalarda ham qonunbuzarlik holatlari, xatti-harakatlari ham kuzatiladi. Masalan, algokol ichimliklarini ko'p iste'mol qiladigan, oilaviy sharoiti og'ir bo'lgan kishilarda, affekt (kuchli ruhiy qo'zg'alish, shuuriy holat) holatida qonunbuzarlik jinoiy xatti-harakatlarga sababchi bo'lishi mumkin. Bunday holatlarni aniqlashda tergovchi juda kuchli asoslangan dalillarga tayanishi lozim.

Hozirgi paytda texnikaning rivojlanishi bilan birgalikda extiyotsizlik natijasida sodir etilgan jinoyatlarning soni ortib bormoqda. Bu yerda jinoyatlarning mexanizmi va shaxsning individual xususiyatlari va ehtiyotsiz harakatlarning bog'liqlik tomonlarini ko'rishimiz mumkin. Intizomsizlik, beg'amlik, yuzaki fikr yuritish, palapartishlik va h.k.lar yuzasida bunday ishlar sodir qilinadi. Jinoyatchi shaxslarni o'rganish davomida tergovchi va sud xodimlari quyidagi dolzarb vazifalarga etibor qaratishlari lozim: 1. Jinoiy

qilmishni to'g'ri tavsif qilish; 2. Tergov harakatlarining samaradorligini oshirish uchun kerakli bo'lgan taktik yo'llarni tanlash; 3. Tergovchi va sud xodimlari tomonidan ayblanuvchining individual xususiyatlariga tayangan xolda birinchi so'roq qilish paytlaridayok shaxsga tarbiyaviy ta'sir o'tkazish; 4. Ayblanuvchi shaxsning psixologik xususiyatlarini chuqur va har tomonlama o'rgangan xolda, jinoyatning sababi va sharoitlarini namoyon qilishga bo'lgan ishlarni olib borish kabilar. Jinoyatchi shaxsni o'rganish davomida birinchi o'rinda uning ichki dunyosi, ehtiyojlari, moyilliklari, emotsional-irodaviy doirasi, qobiliyatilari, intellektual faoliyatining individual xususiyatlari (tafakkur, qabul qilish, xotira va boshqa o'rganish jarayonlari) ga e'tibor berish lozim. Masalan, sudlanuvchi shaxsning psixologik xususiyatlarini o'rganish tergov ishlarining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi va bu yerda ma'lumotlar doirasi aniq darajada bo'lishi lozim (qaysi jinoiy ishlar toifasiga taalluqli, aybdor shaxsning qaysi xususiyatlari inobatga olinadi va h-k.). Nima uchun kishi jinoyatga qo'l uradi? Jinoyat sodir etayotganda nimaga o'zini to'xtatib qololmaydi?

Shaxs jinoyat sodir etayotganda uning ichki psixofiziologik holatlari muhim rol o'ynaydi. Unda ichki va tashqi tormozlanish mavjud. Jinoyat sodir etilayotganda bizdagi emotsiyalar qo'zg'alish holatiga keladi. Butun histuyg'ularimiz ongsizlik holatiga o'tib ketadi. Jinoyatning kelib chiqishida bir necha sabablar, motivlar paydo bo'ladi. Inson qanchalik tarbiyalangan bo'lsa emotsiyalarini boshqara oladi. Lekin ayrim xollarda chegaradan chiqib ketish, ya'ni ongsizlik holatiga o'tib ketish paytlari ham bo'ladi. Xalqimizda «jahl kelsa aql qochadi», deb bekorga aytilmagan. Jahl kelganla fikr torayadi, miyada jamiyat qonun-qoidalariga to'g'ri kelmaydigan tasavvur va tushunchalar paydo bo'ladi. Jamiyat qonun - qoidalariga to'g'ri kelmaydigan tasavvurlar va tushunchalar kishining asab tizimiga, temperamentiga, xarakteriga kuchli ta'sir qiladi. Shaxsning ijtimoiy va biologik xususiyatlari haqidagi umumiy ma'lumotlar muhim masalalarni, ya'ni jinoyatchilikni ochishga yordam bermaydi. Buning uchun kishining imkoniyatlari, ehtiyojlari, bilish jarayonlari, tarbiyalanganlik darajasi, jinoyatni keltirib chiqaruvchi shart-sharoitlarini ham hisobga olish zarur. Demak, jinoyatchilik o'z-o'zidan kelib chiqmaydi. Biologik va sotsial imkoniyatlarni shaxs shakllanishiga qanchalik bog'liqligini hisobga olish muhimdir. [1, 2, 5, 6].

Qonunbuzarlik sotsial muhit ta'siridan kelib chiqadi. O'smirlarda bu xol ko'p kuzatiladi, chunki ular balog'at yoshiga o'tayotgan chog'larida fiziologik va psixologik o'zgarishlarni boshlaridan kechiradilar. O'z-o'zini anglash, o'z-o'zini tarbiyalash jarayoni hali to'la shakllanmagan bo'ladi. Bundan tashqari kattalarda ham qonunbuzarlik holatlari, xatti-harakatlari ham kuzatiladi. Masalan, algokol ichimliklarini ko'p iste'mol qiladigan, oilaviy sharoiti og'ir bo'lgan kishilarda, affekt (kuchli ruhiy qo'zg'alish, shuuriy holat) holatida qonunbuzarlik jinoiy xatti-harakatlarga sababchi bo'lishi mumkin. Bunday holatlarni aniqlashda tergovchi juda kuchli asoslangan dalillarga tayanishi lozim.

Bizni qonunbuzarlikning sabablari qiziqtirar ekan, qonun bilan ta'qiqlangan jinoiy xatti-harakatni vujudga keltiruvchi faoliyatnigina emas, balki uning muqaddimasidagi ayrim faoliyatlarni ham e'tiborga olish lozim. Kishi xulq - atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi sabablarga quyidagilar ham kiradi: Jinoyatchi shaxsini asosiy kriminal, tipologik tiplarining tavsifi.

Jinoyatchilikning ijtimoiy determinatsiyasi mexanizmi shaxsiy o'rganishga ikki xil: 1. Ijtimoiy-tipologik va ijtimoiy rol yondoshuvi taqozo etadi. 2. Ijtimoiypsixologik yondoshishda

shaxsning ijtimoiy nuqtai nazari, shunga muvofiq ijtimoiy normalari, ularni idrok etish va ijro etishni tahlil qilinadi. [1, 2, 5, 6].

Ikkinchi holatda shaxs ijtimoiy munosabatlarining faol arbobi, sub'yekti sifatida ko'rib chiqiladi. Jinoyatchi shaxsini kriminal psixologiya o'rganadi. Bu fanning asosiy masalalaridan biri – shaxsning ichki, ruhiy sabablarini ajratib ko'rsatishdan iborat. Chunki avvalo shaxsning motivlashadigan ichki sabablari tashqi muhitning ayrim omillari bilan o'zaro qo'shilib, shaxs uchun kriminal vaziyatni yaratishi mumkin. Jinoyatlarning har xil turlari (qasddan, zo'ravonlik bilan, ehtiyotsizlik oqibatida) uchun xuquqduzardagi turlicha soxta motivlari xarakterli bo'lib hisoblanadi. Moddiy – tovar qadriyatlari va xizmatlarga ehtiyojlar bilan ularni ro'yobga chiqarish o'rtasidagi uzilish ijtimoiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Jinoiy xulq-atvorning ikki shakli mavjud: moddiy va maishiy, madaniy xizmat ehtiyojlari. Yetishmovchilik jinoiy faoliyat o'sishiga shart-sharoit yaratadi. Talab va taklif o'rtasidagi nomutanosiblikdan turli-tuman - ishbilarmonlar|| foydalanadi, qonunga xilof operatsiyalar orqali o'z to'lov qobiliyatini oshirib boradi. Ehtiyojlarni qondirishdagi yetishmovchilik firibgarlik, poraxo'rlik, korrupsiya, narkobiznesning tegirmoniga suv quyadi. Tergovchi va sud tomonidan ayblanuvchi shaxsning psixologik xususiyatlarini to'laqonli va chuqur o'rganish bir qator dolzarb masalalarni hal etishga ko'maklashadi: jumladan, sodir etilgan jinoyatni to'g'ri klassifikatsiyalash, taktik usullarni to'g'ri tanlash, xuquqduzarga nisbatan tarbiyaviy ta'sir o'tkazishni birinchi so'roqdan boshlash, ayblanuvchining psixologik xususiyatlarini chuqur o'rganish kabilar. Kriminal psixologiyada jinoyatchi shaxsini o'rganish dasturi katta ahamiyatga ega. Unda quyidagi belgilarni ko'rsatib o'tish kerak: 1. Ijtimoiy – demografik - bu guruh jins, yosh, ma'lumot, siyosiy e'tiqod, ijtimoiy mavqe, mutaxassislik, qanday rolga mansublik kabilar. 2. Ijtimoiy – psixologik - bu guruh bo'yicha shaxsning aql - idroki, irodasi, ma'naviy fazilatlari, xarakteriga xos xususiyatlar bilan baholanadi. 3. Psixofiziologik – bu guruhga temperament tiplari kiritiladi.

Jinoiy guruhning bulimlarini quyidagi shaklda ko'rishimiz mumkin: butun guruhni, yoki uning aloxida ishtirokchilarini boshqaruvchi shaxs, mas'uliyatli joydagi ijrochi; ikkinchi darajali ijrochi; oppozitsiya, guruhning "bo'sh xalqasi"; irodali oppozitsiya, guruhga qarshi harakat yurutishi mumkin, jinoiy guruhning "yuragi urib turishi uchun" doimo faoliyat doirasini zamon va imkon tomonidan kengaytirib turish lozim. Bunday harakatlar bo'lmasa jinoiy faoliyatiga nuqta qo'yiladi. Jinoiy guruhning ichki psixologik va funksional tizimi qanchalik mustahkam rivojlangan bo'lsa shunchalik uning faoliyati maqsadga yo'nalgan bo'ladi va a'zolari o'rtasidagi rollar va vazifalar aniq, belgilangan bo'ladi. [1, 2, 5, 6].

Jinoiy jamoalarning uyushganligi ma'lum bir xudud, davlatlarda kriminologen sharoitlarni yaratadi. Ushbu jinoiy olamga ko'pgina yosh yigitlar jalb qilinadi. Ularga katta-katta moddiy rag'batlantirish va dalarni berish orqali –tuzoqqa ilintirish|| va o'z jinoiy g'oyalarini amalga oshirish jamoalarning kengayishi va yanada chuqurlashishiga olib keladi. Uyushgan jinoyatchilik va jinoiy guruhlar psixologiyasi, uyushgan jinoyatchilikning ko'zga ko'rinadigan xususiyati asosiy jinoiy guruhni tuzishdan iborat bo'lib, bu guruh, o'z darajadagi tartib va intizomga solish va iyerarxii (har kim o'z joyini o'zi bilishi, boshqa narsalarga aralashmasligi) tizimini tuzishdan iborat.

Tergov muvaffaqiyatli o'tkazish uchun jinoiy hamjamiyatning psixologik analizini, uning tuzilishini, barcha a'zolarini, «lavozim zinapoyasidagi» mavqesini, har birinining shaxsiy xususiyatlarini o'rganish va aniqlashdan boshlamoq zarur. Jinoiy guruhning psixologik strukturasi shundan iboratki, ularda integratsion munosabatlar

o'rnatilgan. Bu munosabatlar muhit bilan bog'liq bo'lib, ular: shaxslararo, gorizontol, vertikal holatlarda bo'lishi mumkin. Vertikal holatdagi integratsion munosabatlar - yuridikni muhofaza qilish organlari va davlat organlari bilan aloqada bo'lishi mumkin. Ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik va boshqa sharoitlar korrupsiya, soyaviy iqtisodiyotni keltirib chiqaradi va keyinchalik rivojlantiradi. Integratsion munosabatlar- jinoiy guruh a'zolari o'rtasidagi rolliy vazifalarga suyanadi (bu degani, jinoiy faoliyatning xarakteriga ko'ra rollar, majburiyatlar inoiy guruh a'zolari o'rtasida taqsimlanadi). Jinoiy guruh o'zining harakatlarini quyidagi tarzda amalga oshiradi: 1. Turli yo'llar bilan jinoyatni sodir etish uchun kerakli bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish; 2. Huquqni muhofaza qilish va boshqa organlarni doimo korrupsiyalashtirish (korrupsiyalashgan mansabdor shaxslar guruhini kerakli bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlaydilar kadrlarga tegishli savollarni hal etishga yordam beradilar va guruhning muhofazasini tashkillashtiradilar); 3. O'zlarining xatti-harakatlariga tashqi qonuniylik berish maqsadida asosiy ijtimoiy-iqtisodiy institutlardan mohirona foydalanish; 4. O'zlarining kuchliligi to'g'risida mish-mishlar va qo'rquv tarqatish; 5. Guruh sardorlarining qilmishlari bo'yicha ma'suliyatdan qutulish uchun kerakli bo'lgan boshqaruv tizimini tuzish (ya'ni, ayrim a'zolari jinoiy jazoga tortilganda ham, jamoa saqlanib qoladi); 6. O'zlarining qora niyatlarini amalga oshirish va hududda hukumdorlik o'rnatish uchun turli jinoyatlarni sodir etish. [1, 2, 5, 6].

Muhokama. Jinoiy guruhning yashab turishi uchun doimo faoliyat doirasini zamon va imkon tomonidan kengaytirib turish lozim. Bunday harakatlar bo'lmasa jinoiy faoliyatiga nuqta qo'yiladi. Jinoiy guruhning ichki psixologik va funksional tizimi qanchalik mustahkam rivojlangan bo'lsa, shunchalik uning faoliyati maqsadga yo'nalgan bo'ladi va a'zolari o'rtasidagi rollar va vazifalar aniq belgilangan bo'ladi. Jinoiy guruh ishtirokchilari orasida faqat ishchi munosabatlar hukm suradi, shaxsiy munosabatlarga o'rin bo'lmaydi.

Jinoiy guruhda doimo 2 ta qarama-qarshi kuchlar to'qnashadilar: Birinchi kuch guruhning ahil bo'lishiga o'z hissasini qo'shsa, ikkinchisi uning yoyilib ketishiga harakat qiladi. Omadi chopgan paytida guruh yanada bir tan bir jon bo'ladi, lekin omadni qo'ldan boy bergan xolarda uning tarqalishi turgan gap. Jinoiy guruh orasida ma'lumot tarqatishning o'ziga xos usullari mavjud: 1. To'liq tizim orqali (har bir a'zo bir birlari bilan aloqa o'rnatadilar va ma'lumot beradilar); 2. Doira shaklidagi tizim (ma'lumotning yo'nalishi chapdan o'nga, yoki o'ngdan chapga) yordamida; 3. Zanjir-doiraning bo'linishi|| (birinchi shaxs ikkinchi shaxsga ma'lumot beradi, uchinchi shaxs ma'lumotni kim tarqatganligini bilmaydi – ya'ni birinchi shaxs kimligini bilmaydi, shu bois ikkinchi shaxs to'rtinchi odam to'g'risida ham hech narsa bilmaydi-ya'ni uchinchi shaxsdan keyin kimga ma'lumot tushishi nomalum) orqali; 4. Doira - o'zagi bilan boshliq guruhning bitta a'zosi bilan bog'liq, demak u a'zo gamma bilan bog'liq; 5. Kombinatsiya tizimi – boshliq guruh a'zolariga ma'lumot yetkazish uchun ikkita yoki uchta shaxslar bilan bog'lanadi;

6. Murakkab tizim – boshliq ikkita yoki uchta kichik guruhlar bilan bog'lanadi, ular o'z navbatida boshqa kichik, katta guruhlar bilan bog'langan baladi; 7. Ko'p tarmoqli tizim orqali-yetakchi bir necha boshqa shaxslardan jinoiy guruhlar bilan bog'lanadi va ular o'zining himoyasini ta'minlaydi. Ulardan olingan ma'lumotlar mahsulotni jo'natish, transport, buxgalteriya masalalariga oid bo'lishi mumkin.

Uyushgan jinoyatchilik tizimida yuqori darajada turadigan sardorlar ikkita qismga bo'linadi: 1. Katta talon-taroj qiluvchi ish bilarmonlar; 2. Jinoyatchilar

Jinoiy guruhlarini tashkil qiluvchilari quyidagi hukmdorlik asoslariga ega:

1. Taqdirlanish hukmi: qo'yiladigan shartlar bevosita bajarib kelingan taqdirda;
2. Bo'ysundirish, jazo hukmi: jazo olinishi mumkin, undan xalos bo'lishi mumkin;
3. Etalon hukmi: guruh a'zosi yetakchiga o'xshashligi;
4. Normativ hukmi: tartib-qoida, urf-odatlariga bo'ysunish;
5. Bilarmonlik hukmi: yetakchining obro' etibori, uning bilimi, malakasi;
6. Ma'lumot hukmi: yetakchi o'zi ma'lumot olishga qodir.

Hozirgi zamon sharoitida pastgi bo'g'inda joylashgan guruh a'zolari o'zlarining boshliqlari (yetakchilari)ni liderlarini bilmasligi mumkin (konspiratsiya tufayli). Uyushgan jinoiy guruh (jamoal)larning shakllanishiga sobiq sportchilar manba bo'lib hisoblanishlari mumkin, (ayniqsa reket jarayonida). Bunga ijtimoiy psixologik asoslar sabab bo'lishi mumkin: —katta sportni|| tashlab ketgan sportchilar kelgusida o'zining ichki zahiralarini yo'qotgan, ma'lum bir kasbda bilim va malakalarini qo'llay olmasliklari, moddiy taminoti yo'qligi jinoiy guruhlariga a'zo bo'lib qolishlariga imkon yaratadi.

Jinoiy jamoalarning uyushganligi ma'lum bir xudud, davlatlarda kriminologiya sharoitlarni yaratadi. Ushbu jinoiy olamga ko'pgina yosh yigitlar jalb qilinadi. Ularga katta-katta moddiy rag'batlantirish va'dalarni berish orqali —tuzoqqa ilintirish|| va o'z jinoiy g'oyalarini amalga oshirish jamoalarning kengayishi va yanada chuqurlashishiga olib keladi.

Xulosa. Uyushgan jinoiy tizimlar zulukdek jamiyat qonini so'radi. Yashirin iqtisod ularning moliyaviy asosidir. Jinoyatchilikning tub o'zagi g'arazdan iborat motivdir (kontrabanda, soxta pul yasash, valyuta operatsiyalari qonunlarining buzilishi kabi) davlat va xizmat sirlarini sotish, qotillik va qiynash, qurol va o'q - dori bilan qonunga xilof operatsiyalar kabi jinoyatlar va o'q -dori bilan qonunga xilof operatsiyalar kabi jinoyatlar uchun g'arazli motivlashuv xarakterlidir. Shantaj qilib to'lov undirish maqs'adini ko'zlagan jinoyatchilikning yana bir turi «kidnapping» (odamlarni, ko'pchilik xollarda bolalarni o'g'irlash) ham tomir otdi. Uyushgan jinoiy guruhlarining manbalaridan biri (ayniqsa reket jinoyatida) sportchilar bo'lib qolyapti. Zo'rovonligining intensivligi jihatidan reket uyushgan jinoyatchilikning eng tajovuzkor turlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Ko'p xollarda u jismoniy zo'rlik ishlatish, azoblash, qiynash, kimnidir garovga olish, mol-mulkni yo'q qilib tashlash, bosqinchilik ko'rinishlarida namoyon bo'ladi. «Omadi chopgan» jinoiy hamjamiyat a'zolarida jazoning muqarrar emasligi, korporativ birdamlik, himoyalanganlik tuyg'ularini shakllantiradi. Biroq jinoiy guruhlardan birini fosh etishga oid muvaffaqiyatli o'tkazilgan tergov boshqa guruhlardagi jinoyatchiliklarda ham fosh etilishdan qo'rquvni uyg'otadi, o'zini asrash hissini qo'zgatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Axverdova O.A., Voloskova N.N., Bolotova O.V. Jinoiy psixologiya. Qo'llanma. Stavropol, 2009 yil.
2. Arifxodjaeva I. Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyati psixologiyasi. O'quv qo'llanma. Toshkent 2008 yil. 432 bet.
3. Васильев В.И. Юридическая психология. Учебник для ВУЗов. «ПИТЕР» Санкт - Петербург. 2014. 656 стр.

4. Jo'rayev B. Yuridik psixologiya. O'quv qo'llanma. - O'zbekiston nashr. 2022
5. Maxsudova M.A. Yuridik psixologiya. Ma'ruzalar matni. N.2007.- 62 b.
6. Norboyev A.N., Usmonova A.A. Yuridik psixologiya. O'quv qo'llanma. T.2006.

INNOVATIVE
ACADEMY